

ГРАММАТИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАР ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Байкабилов Өсербай Алимханович

*Ғылыми жетекші: Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
оқытушысы*

Түймебаева Айжан Мамадияр қызы

*Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақ тілі және
әдебиеті бағытының I курс студенті*

Аннотация: Тілдің грамматикалық құрылысын тануда да, оның негізгі мәселелерін анықтауда да әрі таяныш, әрі нысана тұтатын негізгі грамматикалық ұғымдар бар. Бұл ұғымдарды ажыратпайынша тілдің грамматикалық құрылысының сыр-сипатын түсіну де, анықтау да қиын болады.

Кілтті сөздер: грамматика, лексика, форма, категория, мағына, етістік.

Грамматикалық құрылысқа қатысы бар негізгі ұғымдар мыналар: грамматикалық мағына, грамматикалық форма және грамматикалық категория.

Тілдегі әрбір сөздің өзіне тән нақтылы лексикалық мағынасы мен жалпы грамматикалық мағынасы оның тұлға-тұрпатына байланысты (мысалы: су, сушы, сусын, суат, суғар т.б.). Бірақ, солай бола тұрса да, ол мағыналар сөз бен сөздің, сөздер мен сөздердің ара қатынастарынан жақсы аңғарылады. Мысалы, Той болса, тон киелік, жүр, баралық! Бірімізді біріміз аударалық деген сөйлемдердегі киелік, баралық, аударалық деген сөздердің әрқайсысының өздеріне тән нақтылы лексикалық мағынасы бар. Олар — киіну, бару, аудару әрекеттерін білдіреді. Сонымен қатар, олардың сол лексикалық мағыналарымен жарыса жүретін, үшеуінің де бойынан табылатын — ортақ жалпы мағыналары бар. Ол мағыналар мыналар: біріншіден, бұл етістіктердің үшеуі де алдағы уақытта істелінбекші әрекетті білдіреді; екіншіден, үшеуіне де тыңдаушылар (оқушылар) іске жұмылуға шақырылып тұр; үшіншіден, сөйлеуші (автор) өзін де, өзгелерді де (тыңдаушыларды) бір ұдай бірінші жаққа топтап, «бәріміз (біз) киелік, баралық, аударалық» деп тұтас қамти айтып отыр; төртіншіден, ол әрекетті істеу көп адамға арналып (мысалы, біз баралық көптік мағынада) айтылып тұр, бесіншіден, осы шақыру есім сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік т.б.) арқылы емес, етістіктер арқылы айтылып тұр; алтыншыдан, ол етістіктерде сабақтылық, салттық ұғымдарымен байланысты грамматикалық мағыналар бар; жетіншіден, бұл сөздер осы сөйлемдерде баяндауыш болып қызмет атқарып тұр т.б.

Сонымен, сөздің нақтылы лексикалық мағынасымен жарыса отырып, сол лексикалық мағынаны айқындай, саралай түсетін я сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде туатын жалпы мағынасын грамматикалық мағына дейміз.

Грамматикалық мағына сөздің түрленуі арқылы да, сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынастары арқылы да айтылады. Бірнеше мысал келтірейік:

Бетім барда, бетіме кім шыдар деп, Кімі паңдау келеді, кімі тантық (Абай) деген сөйлемдердегі бетім және бетіме, кім және кімі сөздері өзара түбірлес; олардың тұлғаларында ұқсастық та, айырмашылық та бар. Өйткені бетім және бетіме, кім және кімі сөздерінің грамматикалық мағыналарында да, грамматикалық формаларында да ерекшеліктер бар.

Қазақ тілінде грамматикалық мағына тудыратын сөздердің бір тобы өте, тым, аса, нағыз, нақ, дәл т.б. сияқты күшейткіш сөздер. Мысалы: өте жақсы, тым жұпыны, аса қадірлі, дәл өзі деген сөз тіркестерінде өте, аса, тым, дәл деген сөздер жақсы, жұпыны, қадірлі, өзі дегендердің мәнін күшейте түсетін грамматикалық мағына үстеп тұр. Дәл осындай мағынаны сап-сары, қып-қызыл, қап-қара дегендей, сап, қып, қап сияқты күшейткіш буындар ақылы беруге болады. Бірақ мұндайда көмекші сөз жетекші сөздің алдында айтылады.

Грамматикалық мағына негізгі сөздерге шылау сөздердің селбесуі арқылы да туады. Мысалы: Құрымбайдың ол не үшін келгенін де сөді; Олар шеше алмаған мәселені шешу сіз үшін өте қиын деген сөйлемдердегі үшін шылауы өздерінен бұрынғы сөздерге (не, сіз) қосымша грамматикалық мағына үстеп, оларды кейінгі сөздерге жалғастыруға дәнекер болып тұр. Бұдан үшін шылауының мағынасы дәлме-дәл болмағанымен, барыс септіктің мағынасына жақын екенін байқауға болады.

Өзіне тән нақтылы лексикалық та, дербес грамматикалық та мағынасы бар бір алуан сөздер белгілі бір тіркестерде негізгі сөзге тек қана грамматикалық мағына жамайтын дәнекер сөздер ретінде жұмсалады. Мысалы: Көңілге шек-шүбәлі ой алмаймын, сонда да оны ойлап қоя алмаймын, Ақылдың жетпегені арман емес, Құмарсыз құр мүгілуге тоя алмаймын сөйлемдеріндегі алғашқы алмаймын деген сөздің ойлап қоя алмаймын, мүлуге тоя алмаймын дегендердегі алмаймын дегеннен сыртқы тұлға жағынан, демек, түбірі мен қосымшалары жағынан, ешқандай да айырмасы жоқ. Бірақ ой алмаймын деген тіркестегі алмаймын сөзі өзінің бастапқы лексикалық мағынасын да, грамматикалық дербестігін де толық сақтап тұрса (көңілге шүбәлі ой алма), соңғы тіркестегі алмаймын сөзінің бастапқы лексикалық мағынасы солғындап кеткен. Грамматикалық абстракцияның нәтижесінде бұл сөзге әуелгі мағынадан айрылып, өзінен бұрынғы етістік арқылы айтылатын істің жүзеге асуға мүмкіншілігі

барлығын я жоқтығын білдіретіндей ғана көмекшілік қызмет атқару дәрежесіне көшкен.

Сөйтіп, етістіктердің бір-бірімен селбесіп тіркесулерінен құрылатын күрделі және аналитикалық етістіктердің мағыналары да грамматикалық мағына тудырудың белгілі бір саласы делініп танылып, көмекші етістіктер сол грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалар ретінде қаралады.

Сөздердің сөйлемдердегі орны олардың мағыналары мен қызметеріне үлкен әсер етеді. Оны мына мысалдардан байқауға болады. Мысалы: Жақсы жол — елге жора; Мәжіліс жақсы өтті, жаңа пікірлер айтылды деген сөйлемдердегі жақсы сөзі (сын есім) бірінде зат есімнен бұрын тұрса (жақсы жол), екіншісінде — етістіктен бұрын (жақсы өтті) тұр. Бұдан, қандай сөз табымен тіркесуіне қарай, сын есімнің қызметі өзгертінін аңғарамыз. Ашығырақ айтсақ, алғашқы сөйлемде жақсы сөзі анықтауыш қызметін, екінші сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ, қысқы үкідей аппақ болып, ұзақ күндер ұзақ жортып көбінесе үнсіз жортып, Омбы қаласына бүгін іңір қараңғысында келіп кірді дегендегі ұзақ күндер ұзақ жортып деген тіркестердегі алғашқы ұзақ (ұзақ күндер) — анықтауыш та, кейінгісі (ұзақ жортып) — пысықтауыш.

Сонымен, тіліміздің грамматикалық құрылысы жүйелі, сала-сала грамматикалық құбылыстардан құралады. Ал, сондай әрбір грамматикалық құбылыстың екі жағы болады: біріншісі — сол құбылыстың белгілі ұғымды я түсінікті (бірдемені) білдіретін ішкі жағы, демек, мазмұны, яғни грамматикалық мағынасы, екіншісі — сол мазмұнды, яғни грамматикалық мағынаны (грамматикалық ұғымды я түсінікті) қалай я не арқылы білдіретін сыртқы жағы, демек — грамматикалық тәсілі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы. «Санат», 1993.-496 б.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы «Санат», 1996.-240 б.
3. Ахметов Ә., Жүнүсбекова К., Оразбаева Ф., Қазіргі қазақ тіліне арналған жаттығулар. Алматы. 1998.